

УДК 316

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.91.7>

М. В. ТУЛЕНКОВ

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри галузевої соціології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Я. В. ЗОСЬКА

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри філософії та соціології,
Маріупольський державний університет

О. О. ПУСТОВИЙ

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права,
Національна академія внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ ЯК ВИРІШАЛЬНИЙ ЧИННИК ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТА ВІДТВОРЕННЯ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ

Соціальні відносини трактуються нами як різноманітні соціальні взаємозв'язки між людьми (індивідами, їхніми групами та спільнотами) у процесі їхньої соціальної взаємодії, зумовлені соціальним положенням людей і виконуваними ними соціальними функціями у певному суспільстві.

Визначено, що соціальні відносини виникають у таких формах: по-перше, як відносини людини з суспільством, або суспільства з людиною; по-друге, між індивідами як членами суспільства; по-третє, між елементами, компонентами та підсистемами усередині суспільної системи; по-четверте, між різними об'єднаннями, організаціями, товариствами тощо; по-п'яте, між індивідами як представниками різних соціальних груп, спільнот, класів і соціальних інститутів, а також між індивідами та кожною із цих структур та усередині кожної з них.

З'ясовано, що основою відмінностей між соціальними стосунками, як показав аналіз, є насамперед інтереси, мотиви та потреби індивідів і соціальних груп, головними з яких є первинні та вторинні потреби (зокрема влада й повага) кожної людини. Особлива увага дослідників надається передусім міжособистісним відносинам, які характеризуються безпосередніми прямими контактами соціальних суб'єктів.

До соціально значимого продукту таких відносин можна віднести: по-перше, у соціальних відносинах – здоровий соціально-психологічний клімат; суспільне визнання; ствердження соціального статусу; по-друге, у сімейних відносинах – любов, взаєморозуміння, взаємодопомогу, взаємодовіру;

© М. В. Туленков, Я. В. Зоська, О. О. Пустовий, 2021

по-третє, в економічних відносинах – договір, контракт, кредит, внесок, поруку, власність; по-четверте, у педагогічних відносинах – приріст нових знань, умінь і навичок, значущих для професійної соціалізації особистості; по-п'яте, у службових відносинах – визнання прав, повноважень і обов'язків; по-шосте, у міжнаціональних відносинах – взаємоповагу, договір, паритет, визнання статус-кво; по-сьоме, у релігійних відносинах – визнання конфесійних норм, звичаїв, традицій.

Визначено, що соціальні відносини можуть не тільки істотно змінюватися у зв'язку зі зміною ціннісних орієнтацій та установок партнерів на характер цих відносин, але й припинятися чи розпадатися через невиконання однією зі сторін прийнятих у суспільстві норм соціальної взаємодії.

Ключові слова: соціальні відносини, соціум, соціальні стосунки, соціальна поведінка.

Постановка проблеми. Соціологія як сукупність пізнавальних технологій із самого початку артикулювала себе як самостійну науку, головною метою котрої було надання об'єктивної відповіді на питання: «що таке суспільство і чому воно можливе?» шляхом пізнання соціального буття людей, його природи, форм і механізмів взаємодії, завдяки яким і відбувається утворення, функціонування та відтворення соціальних груп, спільнот і суспільства загалом. Постановка такої мети уможливила, з одного боку, охопити всю сукупність знань про життєдіяльність суспільства, а з іншого – здійснити редукцію щодо певної частини цієї соціальної реальності. Обидві складові частини сприяли розкриттю структурної архітекtonіки суспільної системи шляхом з'ясування сутнісних властивостей і можливостей соціальних дій, взаємодій і відносин індивідів і соціальних угруповань, які виступають визначальними «будівельними цеглинками» формування, відтворення та розвитку такої системи. Розкриття механізмів взаємодії людини та суспільства надає, таким чином, можливість скласти цілісну картину внутрішнього устрою сучасного соціуму, а також динаміки його розвитку на етапі розбудови інформаційної цивілізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оцінюючи ступінь наукової опрацьованості теми загалом, слід зазначити, що вона є недостатньо дослідженою. Водночас окремі концептуальні аспекти організаційної взаємодії вивчалися як закордонними, так і вітчизняними представниками різних наукових напрямів. У працях Р. Арона, П. Бергера, Г. Блумера, П. Бурд'є, М. Вебера, Е. Гоффмана, Р. Кантера, М. Кроз'є, Д. Міда, Р. Мертонна, Т. Парсонса, П. Сорокіна, Н. Смелзера, З. Фрейда, Ю. Хабермаса, Дж. Хоманса, П. Штомпки та ін. висвітлено структуру і механізми соціальної взаємодії індивідів і соціальних груп. У межах класичних теорій організації соціального управління (Ф. Тейлор, А. Файоль, Г. Емерсон, Г. Форд, Л. Урвік, Л. Гулік та ін.) подано загальні принципи організації спільної діяльності та раціонального управління нею, а в рамках доктрини людських відносин (К. Арджиріс, Р. Блейк, Ф. Герцберг, К. Левін, Р. Лайкерг, А. Маслоу,

Е. Мейо, Д. Макгрегор, Г. Мінцберг, Д. Мутон, А. Етціоні, Ф. Фідлер, М. Фоллет та ін.) визначено різні форми взаємодії керівників і підлеглих у процесі реалізації організаційних цілей.

Мета статті – проаналізувати соціальні відносини з погляду вирішального чинника життєдіяльності та відтворення сучасного соціуму.

Виклад основного матеріалу. У цьому контексті визначальною категорією, що сприяє розумінню соціальної життєдіяльності людей у сучасному соціумі, виступає, на наш погляд, категорія соціальних відносин. У загальному значенні *соціальні відносини* трактуються як різноманітні соціальні взаємозв'язки між людьми (індивідами, їхніми групами та спільнотами) у процесі їхньої соціальної взаємодії, зумовлені соціальним становищем людей і виконуваними ними соціальними функціями у певному суспільстві. Звідси випливає, що *соціальні відносини* тісно пов'язані із соціальними взаємодіями, але вони не є тотожними поняттями, хоча й позначають одне й те саме явище. З одного боку, *соціальні відносини* реалізуються через соціальні практики (взаємодії) людей, а з іншого – є передумовою соціальних практик, тобто стійкою та нормативно закріпленою соціальною формою, завдяки якій уможливується реалізація соціальних взаємодій. Більше того, ці відносини визначальним чином впливають на дії та поведінку індивідів, тобто вони спрямовують і формують, пригнічують і стимулюють соціальні практики й очікування індивідів і соціальних груп. Водночас *соціальні відносини* завжди є ніби «вчорашніми» соціальними взаємодіями, тобто «застиглою» соціальною формою живої та динамічної життєдіяльності людей у сучасному соціумі.

Аналіз показує, що категорія «*соціальні відносини*» ще й досі не набула чіткого й предметного визначення у соціологічній літературі, у якій вона нерідко ототожнюється з категорією «суспільні відносини», однак, на думку представників марксистської соціології, таке ототожнення є цілком правомірним лише тоді, коли *соціальні відносини* розглядаються у найбільш широкому контексті, тобто у їх протиставленні природним відносинам. Так, відомий німецький філософ і соціолог К. Маркс «виокремлював *соціальні відносини* із системи суспільних відносин (економічних, політичних, правових, духовних тощо), вважаючи їх специфічним і відносно самостійним видом відносин, який відображає діяльність соціальних суб'єктів із приводу їх неоднакового, різного соціального становища у суспільстві та тієї неоднакової соціальної ролі, яку вони відіграють у суспільному житті» [6; 12, с. 66].

Натомість інший німецький філософ і соціолог М. Вебер під *соціальними відносинами* розумів «поведінки декількох людей, що співвіднесені за своїм смыслом одна з одною та орієнтуються на це. Відповідно, *соціальні відносини* повністю та виключно вкладаються у можливість того, що соціальна поведінка матиме доступний (осмисленому) визначенню характер, а на чому така можливість заснована, тут особливого

значення не має». «Тією самою ознакою цього поняття, – підкреслював М. Вебер, – служить – нехай навіть мінімальний – ступінь відношення одного індивіда до іншого». «Зміст цього відношення може бути самим різним: боротьба, ворожнеча, любов, дружба, повага, ринковий обмін, виконання угоди, ухилення або відмова від неї, суперництво економічного, еротичного або якого-небудь іншого характеру. Таким чином, поняття «соціальне відношення» як таке нічого нам не говорить про те, йдеться про «солідарність» діючих осіб чи про щось прямо протилежне» [1, с. 630–631].

Ще один класик соціології, французький соціолог Е. Дюркгейм вважав, що «сукупність соціальних фактів і *соціальних відносин* (основу котрих становлять передусім переконання та настрої, відомі рядовим членам суспільства) формують детерміновану систему, що живе сласним життям». Цю систему вчений назвав «колективною (або загальною) свідомістю, яка не тільки створює суспільство, але й утримує його у стані єдності, тоді як сама колективна свідомість формується на основі взаємодії» індивідів і соціальних спільнот». «Солідарність, – наголошував Е. Дюркгейм, – спочиває на колективній свідомості – сукупності спільних вірувань і почуттів, котрі поділяють члени однієї групи чи суспільства. Колективна свідомість відбиває характер народу, його ідеали та традиції, оскільки її формами виступають релігія, мораль, право»[2; 13, с. 429].

Зазначене вказує на неабияку складність аналізу *соціальних відносин*, оскільки вони, з одного боку, не є статичними, закріпленими формами соціальної взаємодії, а з іншого – тісно пов'язані з іншими видами суспільних відносин, тобто інтегрують їх, перетинаються з ними, а також виявляються через них. Для того, щоб виокремити *соціальні відносини* у їхньому суто вузькому розумінні із системи суспільних відносин, необхідно насамперед встановити, із приводу чого вони складаються. Відомо, що кожний різновид суспільних відносин складається та реалізується між соціальними суб'єктами (індивідами і соціальними групами) із приводу того чи іншого матеріального або духовного об'єкта. Наприклад, якщо відносини складаються із приводу засобів суспільного виробництва – це економічні відносини, із приводу виборювання державної влади – політичні, стосовно тлумачення юридичних законів або правових норм – юридичні, а стосовно моральних вчинків людей – моральні відносини тощо [10, с. 66–67].

Як бачимо, *соціальні відносини у вузькому сенсі* складаються зазвичай із приводу власне самої соціальної взаємодії, що виникає між індивідами та соціальними групами, які займають різне соціальне положення в суспільстві, чим і визначається їх нерівний реальний доступ до влади, власності, інших життєво важливих суспільних благ. Це насамперед говорить про те, що *соціальні відносини* органічно зв'язані та перетинаються з усіма іншими видами суспільних відносин, а також із формами та способами соціальної діяльності індивідів і соціальних

спільнот, із їхніми соціальними інтересами та потребами. У принципі соціальна взаємодія індивідів і соціальних груп об'єктивно зумовлена їх природою, необхідністю та способом задоволення своїх насущних інтересів і потреб, що не тільки ставить їх у залежність одне від одного, але й приводить до установаження між ними стійких і тривалих соціальних відносин. Останні визначаються здебільшого як відносно стійка система зв'язків індивідів і соціальних груп, яка складається у процесі їхньої взаємодії одне з одним як постійними носіями якісно різних видів соціальної діяльності, що різняться між собою за способом життя, рівнем і джерелом доходів, структурою особистого споживання, а також займають різне соціальне положення і виконують різні соціальні функції у суспільстві.

У структурному вимірі соціальні відносини включають соціальні статуси, ролі, норми, цінності, права, обов'язки, а також функціональний взаємозв'язок між різними статусами, що займають різні індивіди, соціальні групи, класи та спільноти у суспільстві. Унаслідок цього *соціальні відносини* завжди відображають соціальне положення людей і їхніх груп і спільнот у суспільстві, характер соціальних взаємодій між ними, процеси поглиблення або, навпаки, подолання відмінностей між соціальними суб'єктами (індивідами та групами), деградацію чи розвиток соціальних груп, спільнот і особистостей, а також соціальної структури суспільства як такого. У сучасній соціології накопичено чимало змістовних визначень поняття *соціальних відносин*, серед яких найчастіше вживаються такі з них, як:

1) *соціальні відносини* – це сукупність соціально значимих зв'язків між членами суспільства;

2) *соціальні відносини* – це історично зумовлені суспільні форми відношення людей одне до одного у конкретних умовах місця і часу;

3) *соціальні відносини* – це відносини між соціальними суб'єктами із приводу їхньої рівності та соціальної справедливості у розподілі життєвих благ, умов становлення і розвитку особистості, задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб;

4) *соціальні відносини* – це відносини, що встановлюються у суспільстві між великими групами людей, які за сферою прояву поділяються на економічні, політичні, духовні, соціальні;

5) *соціальні відносини* – це різноманітні соціальні зв'язки, котрі об'єктивно виникають між людьми як суб'єктами суспільного буття та проявляються у їхній взаємозалежності;

6) *соціальні відносини* – це загальне родове поняття, що використовується для позначення соціальних різних зв'язків, які відображають, з одного боку, спільність, схожість і єдність людей, а з іншого – їхню соціальну відмежованість, відмінність, відокремленість і своєрідність;

7) *соціальні відносини* – це відносини між групами людей, що займають різне положення у суспільстві, беруть різну участь у його економічному, політичному і духовному житті, а також розрізняються

способом життя, рівнем і джерелом доходів, структурою особистого споживання;

8) *соціальні відносини* – це відображення взаємної залежності людей як суб'єктів соціального буття із приводу їхньої життєдіяльності, способу життя, ставлення до суспільства, внутрішньої самоорганізації та саморегуляції, а також до інших соціальних суб'єктів;

9) *соціальні відносини* – це різні взаємодії та зв'язки між окремими людьми або групами людей, які установлюються у процесі їхньої спільної практичної та духовної діяльності;

10) *соціальні відносини* – це важлива форма виявлення тривалих, сталих, системних, обновлюваних і різноманітних за змістом соціальних зв'язків, які є стосунками схожості та відмінності, рівності та нерівності, панування та підлеглості між окремими людьми та їхніми групами [8, с. 359–360; 10, с. 67; 11, с. 130].

Однак у будь-якому разі під *соціальними відносинами* розуміються насамперед стійкі форми організації соціального життя. Натомість для характеристики соціального життя нерідко використовується також термін «соціетальний», що характеризує суспільство загалом, тобто всю систему суспільних відносин. *Соціальні відносини* – це також сукупність нормативно врегульованих мораллю, звичаями та законами індивідуальних суб'єктно-суб'єктних і суб'єктно-об'єктних відносин, які складаються під впливом: *по-перше*, взаємного поборювання індивідів за об'єкти власності; *по-друге*, спільної життєдіяльності на загальній території; *по-третє*, генетичної програми відтворення суспільного буття; *по-четверте*, співпраці людей одне з одним на умовах суспільного поділу праці у сфері виробництва, розподілу, обміну і споживання сукупного суспільного продукту.

Отже, *соціальні відносини* проявляються лише в певних видах взаємодій між людьми, а саме у соціальних, у процесі котрих люди втілюють свої соціальні статуси і ролі в житті, а самі статуси й ролі, у свою чергу, мають досить чіткі межі та жорсткі регламентації. Соціальні відносини, таким чином, надають взаємну визначеність соціальним позиціям і статусам. Наприклад, відносини у сфері торгівлі між основними чинниками – це взаємна визначеність статусу продавця і покупця у процесі здійснення угоди (купівлі-продажу). Особливістю *соціальних відносин* є те, що за своїм характером вони і не об'єкт-об'єктні, подібно до відносин між об'єктами у природі, і не суб'єкт-суб'єктні, подібно до міжособистісних відносин, коли людина взаємодіє з іншою людиною, а переважно *суб'єкт-об'єктні*, коли взаємодія відбувається за соціально відчуженої форми людської суб'єктивності (наприклад, соціальне Я) і сама людина у цих відносинах представлена частковим і нецілісним соціально діючим суб'єктом, тобто соціальним агентом.

Водночас *соціальні відносини*, як засвідчує аналіз, у «чистому вигляді» не існують. Вони втілюються у соціальних практиках

і завжди опосередковані певними об'єктами – соціальними формами (наприклад, речами, ідеями, соціальними явищами, процесами тощо). Причому ці відносини можуть виникати між людьми, які безпосередньо не контактують і навіть можуть не знати про існування одне одного, а взаємодії між ними будуть здійснюватися через систему соціальних інститутів і організацій, але не завдяки їхнім суб'єктивним відчуттям обов'язку або наміру підтримувати дані відносини. *Соціальні відносини* – це й система різноманітних стійких залежностей, які виникають між окремими індивідами, їхніми групами, організаціями та спільнотами, а також усередині останніх у процесі спільної економічної, політичної, соціокультурної та іншої діяльності, реалізації ними своїх соціальних статусів і соціальних ролей.

Тож вважається, що *соціальні відносини* виникають у таких формах: *по-перше*, як відносини людини із суспільством або суспільства з людиною; *по-друге*, між індивідами як членами суспільства; *по-третє*, між елементами, компонентами та підсистемами усередині суспільної системи; *по-четверте*, між різними об'єднаннями, організаціями, товариствами тощо; *по-п'яте*, між індивідами як представниками різних соціальних груп, спільнот, класів і соціальних інститутів, а також між індивідами і кожною із цих структур та усередині кожної з них. Отже, *соціальні відносини* як багатоаспектне складне інтегративне соціальне явище не можуть бути охарактеризовані однозначно, оскільки їх основою є відносини рівності та нерівності, що розкривають складні взаємини між людьми, що перебувають на різних соціальних позиціях у суспільній системі. Йдеться про складну діалектику рівності й нерівності між людьми у межах соціальної структури суспільства. Оскільки відносини абсолютної соціальної рівності між людьми об'єктивно неможливі, то провідними чинниками їхньої взаємодії виступають відносини соціальної нерівності.

Натомість для розкриття видового різноманіття *соціальних відносин* у соціології, як свідчить аналіз, існує експериментально-пошукова класифікація таких відносин, що базується на різних підставах і критеріях:

- 1) за формою соціальної взаємодії виділяють: кооперативні; конкурентні; конфліктні відносини;
- 2) за видами соціальної взаємодії – фізичні; вербальні; жестові;
- 3) за соціальною роллю – службові; викладацькі; підприємницькі;
- 4) за соціальним статусом – національні; родинні; дворянські;
- 5) за сферами суспільного життя – політичні; економічні; демографічні; релігійні; професійні; територіальні;
- 6) за змістом предмета – педагогічні; психологічні; правові; моральні;
- 7) за рівнем соціалізованості людей – адаптивні; дезадаптивні; пристосовницькі відносини;
- 8) за результатом соціалізації людей – злочинні; маргінальні; кримінальні;

- 9) за суспільними цінностями – негативні; позитивні; упереджені;
- 10) за відомчою належністю – освітні; пенітенціарні; муніципальні; міжвідомчі тощо;
- 11) за цінностями самих учасників – дружні; добропорядні; любовні; демонстративні;
- 12) за віковим рівнем учасників – дитячо-батьківські; міжпоколінні; шанобливі; фамільярні тощо;
- 13) за обсягом владних повноважень – горизонтальні; вертикальні;
- 14) за ступенем регламентування – формальні (офіційно оформлені); неформальні;
- 15) за способом спілкування людей – безособові або опосередковані; міжособові або безпосередні;
- 16) за суб'єктами діяльності – міжорганізаційні; внутрішньо-організаційні;
- 17) за рівнем соціальної справедливості – справедливі; несправедливі [1–9; 12; 14; 15].

Основою відмінностей між соціальними стосунками, як показав аналіз, є насамперед інтереси, мотиви та потреби індивідів і соціальних груп, головними з яких є первинні та вторинні потреби (зокрема влада й повага) кожної людини. Між іншим особлива увага з боку дослідників надається передусім *міжособистісним відносинам*, які характеризуються безпосередніми прямими контактами соціальних суб'єктів. У логіці розвитку міжособистісних відносин можна виділити певні напрямки, що відображують кількісну зміну якості цих відносин і можуть бути визначені такими термінами, як приятельські, товариські, дружні, шлюбні, родинні тощо. Вищою формою розвитку міжособистісних відносин вважається сім'я, де у знятому вигляді представлені всі рівні стосунків людини. За межами міжособистісних відносин розвиваються всі інші різновиди соціальних відносин, зокрема виробничі, соціально-трудова, національні, політичні, етнічні, мистецькі, правові, наукові тощо. Звичайно, що люди свої особистісні установки, позиції, стосунки привносять і у трудовий колектив, на роботу, в організацію, установу, заклад тощо. Вкрай важливим є виділення у певному соціумі тих соціальних відносин, які передусім відображають основну діяльність людини у повсякденному житті, оскільки типологічні відмінності соціальних відносин є похідними від типології суспільної діяльності, наприклад: політична діяльність – політичні відносини, економічна діяльність – економічні відносини, управлінська діяльність – управлінські відносини, екологічна діяльність – екологічні відносини тощо. Тому для науковця під час вивчення потенціалу соціальних відносин, особливо конфліктного типу, важливо завжди знаходити базові, вихідні підстави, щоб зробити правильні висновки не тільки про причини конфліктних відносин у колективі, а й про можливі ефективні способи їх попередження та розв'язання.

Слід наголосити на тому, що *соціальні відносини* – це головним чином багатосторонні та взаємовигідні соціальні контакти, результатом яких виступає соціально значимий продукт культурно-духовної властивості. Суть цього продукту полягає насамперед у створенні необхідних умов для реалізації насущних або віддалених потреб суб'єктів соціальних відносин. До соціально значимого продукту таких відносин можна віднести: по-перше, у *соціальних відносинах* – здоровий соціально-психологічний клімат; суспільне визнання; ствердження соціального статусу; по-друге, у *сімейних відносинах* – любов, взаєморозуміння, взаємодопомогу, взаємодовіру; по-третє, в *економічних відносинах* – договір, контракт, кредит, внесок, поруку, власність; по-четверте, у *педагогічних відносинах* – приріст нових знань, умінь і навичок, значущих для професійної соціалізації особистості; по-п'яте, у *службових відносинах* – визнання прав, повноважень і обов'язків; по-шосте, у *міжнаціональних відносинах* – взаємоповагу, договір, паритет, визнання статус-кво; по-сьоме, у *релігійних відносинах* – визнання конфесійних норм, звичаїв, традицій. *Продукт соціальних відносин* виступає носієм різного соціального потенціалу сучасного соціуму: трудового, політичного, економічного, культурного, педагогічного, міжнаціонального, сімейного, релігійного тощо. Причому кожному *типу соціальних відносин* відповідає шаблонний тип соціальної поведінки, спрямований на виконання певних прав і обов'язків, передбачених кожному конкретному статусу. Наприклад, від банкіра соціальне оточення очікує один тип соціальної поведінки, а від безробітного – зовсім інший. Таким чином, така соціальна поведінка, що відповідає очікуванням тих людей, які функціонально пов'язані із цим статусом, називається соціальною роллю, а соціальні норми як визначені правила поведінки характеризують саме соціальну роль, а не соціальний статус [5; 9; 12; 15].

Розглядаючи сутність, зміст, особливості, а також типологічні виміри *соціальних відносин*, важливо повернутися до уточнення поглядів на цю проблему знаних соціологів-дослідників. Так, польсько-американський соціолог Ф. Знанецький вважав, що «соціологія як наука про соціальну організацію має вивчати правила поведінки, які стосуються активних взаємин як між окремими членами групи, так і між кожним її членом і всією групою загалом». «Ядром соціальної організації, – підкреслював вчений, – виступає соціальний інститут, а зміна суспільства трактується ним як взаємодія з навколишнім середовищем». Водночас він зазначав, що «суспільство змінюється, пристосовуючись до середовища, а людина – адаптуючись до суспільства». У межах своєї концепції Ф. Знанецький інтерпретує *соціальні відносини* як визначену стійку систему, яка охоплює двох партнерів (будь-то індивіди, групи, спільності чи суспільства) і сполучну ланку (предмет, інтерес, установку, цінність), котрі стають «платформою» соціального об'єднання людей.

Цей зв'язок, згідно з позицією Ф. Знанецького, «може базуватися, наприклад, на обов'язках батьків забезпечити соціалізацію дитини, тобто її освіти (навчання і виховання), приучення до виконання визначеного роду обов'язків щодо старших, до братів і сестер або до суспільства загалом». Отже, *соціальні відносини*, на думку Ф. Знанецького, – це система унормованих взаємодій між двома і більше партнерами на основі визначеної платформи (тобто спільного інтересу). «За цим поняттям, – підкреслював вчений, – завжди приховується мета (ціль), якої бажають люди, що об'єдналися для її досягнення». Водночас соціальні інститути примусу (суд, в'язниця тощо), на думку вченого, створюються у суспільстві для підтримання суспільного порядку, а також для покарання тих, хто не бажає підкорятись моральним і правовим нормам або зазіхає на суспільні цінності (духовні чи матеріальні). У такому трактуванні поняття «*соціальні відносини*» використовується Ф. Знанецьким для позначення головним чином сталості функціонування соціальних систем, у яких завдяки обмеженню недопустимих норм спілкування встановлюються чіткі обов'язки для індивідів як членів певної соціальної системи, групи, спільноти, інституції чи суспільства загалом [4, с. 33–40].

Необхідно відзначити, що наявність загальної платформи у соціальних відносинах фіксується також і у концепції соціальної дії М. Вебера, котрий визначає *соціальні відносини* як поведінку декількох людей, яка співвіднесена за своїм змістом та орієнтується на нього. Отже, *соціальні відносини* згідно з М. Вебером припускають, що соціальна поведінка індивідів матиме доступний осмисленому спостереженню та визначенню характер. На це орієтовані й соціальні інститути. Якщо ми говоримо, що соціальний інститут сім'ї повинен займатися відтворенням населення (як фізичним – народженням дітей, так і соціальним – вихованням), то відповідно можемо спостерігати й певний характер поведінки членів сімейної групи, наприклад, методи впливу на дітей або способи планування сім'ї. Поряд із соціальним аспектом ця обставина має велике методологічне значення у розробленні емпіричних показників для соціологічних досліджень проблеми соціальних інститутів, оскільки сприяє конкретизації доступних спостереженню форм соціальної поведінки, а також діагностиці типології соціальних відносин. Положення про можливість спостереження й оцінювання соціальних відносин, запропоноване М. Вебером, має значення емпіричного референта (показника) і для індивідів як учасників цих відносин, оскільки дозволяє їм прогнозувати не тільки свою власну поведінку, але й поведінку інших осіб. Ця обставина вносить визначену упорядкованість у структуру різних суспільних відносин, оскільки дозволяє кожній людині визначати, у яких межах і який саме тип соціальної поведінки заохочується чи засуджується у тому чи іншому суспільстві [1, с. 631–633].

Звідси випливає висновок про те, що *соціальна поведінка* людини у суспільстві має визначений інституціональний характер, тобто вона регулюється відповідними нормами, виконання котрих підтримується за допомогою відповідних санкцій, адже саме соціальні норми забезпечують упорядкування та регулярність соціальних відносин у суспільстві. Що стосується неформальної соціальної поведінки людей, то тут у вигляді соціальних норм виступають традиції, звички і звичаї, що не завжди збігаються із панівною у суспільстві офіційною системою соціально-нормативного регулювання. Наприклад, у колишніх радянських республіках Середньої Азії існував калім (викуп) за наречену, що ніяким чином не вписувалося в офіційну доктрину тогочасних інституціональних відносин. Інституціональне регулювання, таким чином, охоплює певну дуже важливу частину соціальних відносин, забезпечуючи тим самим упорядковане функціонування суспільної системи.

Поряд із цим аналіз показує, що *соціальні відносини* можуть бути як короточасними, так і тривалими. В останньому випадку вони ґрунтуються на повторюваності соціальної поведінки, що відповідає змісту соціальних відносин. Ця обставина також може виступати основою соціальної діагностики існування визначеного роду соціальних відносин. Для підтвердження цього положення скористаємося прикладом, наведеним М. Вебером, котрий, зокрема, писав: «Твердження, що «дружба» чи «держава» існують, означає тільки одне: ми як спостерігачі припускаємо наявність у сьогоденні чи у минулому можливості, яка полягає у тому, що на підставі визначеного виду установок окремих людей їхня поведінка здійснюється в рамках усередненого та передбачуваного змісту... «держава», наприклад, перестає «існувати» у соціологічному сенсі, якщо тільки зникає можливість функціонування визначених типів осмислено орієнтованої соціальної дії. Така можливість може бути великою чи мінімальною, однак тільки у цьому змісті, а також тією мірою, якою вона дійсно (наближено) існувала чи існує, існувало чи існує і це соціальне відношення» [1, с. 632].

Таким чином, якщо партнери соціальних відносин вкладають у свою поведінку різний зміст, то такі соціальні відносини є об'єктивно *однобічними* для кожного із членів соціального утворення, але навіть у цьому випадку їхня поведінка співвіднесена зі змістом, тому що кожний партнер припускає (іноді помилково), що визначена установка стосовно нього властива й іншому соціальному суб'єкту, який, виходячи з такого очікування, орієнтує свою власну поведінку. Така проблемна ситуація може мати серйозні наслідки як для партнерів, так і для соціальних відносин. Уявимо собі, що ви орієнтуєтесь на певну людину як на свого найкращого друга і відповідно плануєте свою поведінку, тоді як ваш партнер вважає вас лише знайомим або потрібним тільки для реалізації своєї власної мети.

Це вказує на той факт, що *соціальні відносини* можуть не тільки істотно змінюватись у зв'язку зі зміною ціннісних орієнтацій

та установок партнерів на характер відносин, але й припинятися чи розпадатися через невиконання однією зі сторін прийнятих у суспільстві норм соціальної взаємодії. Звідси фактично виникає складність вивчення соціальних відносин усередині соціальних груп, спільнот або соціуму загалом, однак, досліджуючи *соціальні відносини*, не слід орієнтуватися тільки на ту соціальну поведінку, норми котрої були прийняті під час укладання договору чи угоди між партнерами по взаємодії, адже люди – не технічні системи, а тому стабільність їхньої поведінки завжди є відносною. Останнє пов'язане не тільки з віковими особливостями людей, зміною їхніх ціннісних орієнтацій, але й із конкретною соціальною ситуацією, у якій вони опинилися. Отже, в перебігу функціонування *соціальних відносин* можуть виникати нові, зовсім нехарактерні типи соціальної поведінки, які не завжди свідчать про розпад інституціональних зв'язків. Натомість існує ще одна специфічна особливість соціальних систем, а отже, і соціальних відносин. На відміну від технічних систем, соціальні системи можуть зберігати свою цілісність, перебуваючи навіть у стані глибокого внутрішнього конфлікту, оскільки острах розпаду останніх може спонукати індивідів як до самознищення, так і до самозбереження. Однак, якщо *соціальні відносини* існують тривалий час, то партнери можуть сформулювати для себе певні максими усередненого типу соціальної поведінки, що створює передумови для ефективної взаємодії. Такі максими можуть бути представлені, наприклад, у формі соціальних показників, зафіксованих у соціологічних дослідженнях рольової поведінки людей. Водночас соціальні практики повсякденної життєдіяльності людей, які реалізуються завдяки їхнім *соціальним відносинам*, становлять вирішальний сенс усього суспільного буття індивідів, соціальних груп, спільнот і суспільства загалом. Тому соціологічна категорія соціальних відносин дозволяє не тільки глибше зрозуміти картину соціального життя індивідів, соціальних груп і суспільства, але й відстежити системну динаміку функціонування й розвитку суспільних утворень у перебігу їхнього дрейфу до інформаційної цивілізації.

Висновки і пропозиції.

1. Соціологічні категорії «соціальна дія», «соціальна взаємодія» та «соціальні відносини» не тільки займають особливе місце в понятійно-категоріальному апараті соціологічної науки, але пояснюють механізми становлення, функціонування, змін і розвитку людського суспільства. Соціальна дія, за М. Вебером, – це будь-яка дія людини, що орієнтована на мотиви поведінки інших людей. Усяка дія, щоб називатися соціальною, має володіти принаймні двома обов'язковими рисами: по-перше, свідомою мотивацією й орієнтацією на інших людей. Кожна соціальна дія має визначену структуру, до сукупності елементів якої входять: діюча особа, соціальна ситуація і певні умови, що включають у себе ціль дії та нормативні розпорядження.

2. Усе розмаїття соціальних дій американський соціолог Т. Парсонс групує за чотирма рівнями: 1) суб'єкт дії; 2) особистість у виді потреб-установок; 3) соціальна система у формі рольових очікувань; 4) культурна система у формі нормативних зразків системи дії, тобто сукупності різних рівнів соціальної реальності, функціонування котрої спрямоване на реалізацію таких основних завдань, як підтримання ціннісного зразка соціальної системи, інтеграція соціальної системи, досягнення цілісності соціальної системи, адаптація соціальної системи до зовнішнього середовища.

3. Під соціальною взаємодією розуміється зазвичай форма соціальної комунікації чи спілкування, що є системою соціальних дій щонайменше двох осіб чи соціальних груп (спільнот) або індивіда і соціальної групи. Механізм соціальної взаємодії, який відіграє особливу роль у життєдіяльності будь-якого суспільства, включає в себе такі компоненти: а) індивідів, що здійснюють ті або інші дії; б) зміни у зовнішньому середовищі (світі), викликані цими діями; в) вплив цих змін на інших індивідів; г) зворотною реакцію індивідів, на яких було вчинено певний вплив. У соціології існує ціла низка теорій соціальної взаємодії, першою із яких є теорія соціального обміну американського соціолога Дж. Хоманса, побудована за такими принципами: 1) чим більше винагороджується визначений тип соціальної взаємодії, тим частіше він буде повторюватися; 2) якщо винагорода за визначені типи соціальної взаємодії залежить від якихось умов, то індивід (чи спільність) прагне відтворити ці умови; 3) якщо винагорода велика, то людина (спільність) готова витратити більше зусиль заради її одержання; 4) коли потреби людини близькі до насичення, то вона у меншому ступені готова до взаємодій заради їхнього задоволення.

4. Взаємодія індивідів, соціальних груп і спільнот у кожному суспільстві призводить до встановлення соціальних відносин, під якими розуміються відносно стійкі зв'язки між людьми (внаслідок чого вони інституалізуються у соціальні утворення) і соціальними групами як постійними носіями різних видів соціальної діяльності, що розрізняються між собою за соціальними статусами (положенням) і соціальними ролями (функціями) у суспільних структурах. Соціальні відносини є специфічним і відносно самостійним різновидом системи суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних тощо), що відображає діяльність соціальних суб'єктів із приводу їх неоднакового, різного соціального положення у суспільстві, а також тієї неоднакової ролі, яку вони відіграють у перебігу суспільного життя.

5. Соціальні відносини згідно із Ф. Знанецьким є стійкою системою, яка охоплює двох партнерів (будь-то індивіди, групи, спільноти чи суспільства) і сполучну ланку (предмет, інтерес, установку, цінність), що постають «платформою» соціального об'єднання людей. Іншими словами, соціальні відносини є системою унормованих взаємодій між двома (і більше) партнерами на основі визначеної

платформи (тобто спільного інтересу). Соціальні відносини не є незмінними, вони можуть змінюватися у зв'язку зі зміною ціннісних орієнтацій партнерів, їхніх установок стосовно характеру таких відносин або ж розпадатися через невиконання однією зі сторін прийнятих норм (або правил) взаємодії, а також взятих на себе зобов'язань тощо.

Список використаної літератури

1. Вебер М. Избранные произведения. Москва : Прогресс, 1990. 804 с.
2. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / пер. с фр. Москва : Канон, 1995. 352 с.
3. Зиммель Г. Экскурс по проблеме: как возможно общество? *Вопросы социологии*. 1993. № 3. С. 5–15.
4. Знанецкий Ф. Исходные данные социологии. *Американская социологическая мысль* : Тексты. Москва : Изд-во МГУ, 1994. С. 33–40.
5. Лукашевич М.П. Социология. Основы загальної, спеціальних і галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2014. 544 с.
6. Марс К. Сочинения. Т. 20. Москва : Изд-во политической литературы, 1962. 671 с.
7. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория действия: Культура, личность и место социальных систем. *Американская социологическая мысль* : Тексты. Москва : Изд-во МГУ, 1994. С. 246–456.
8. Российская социологическая энциклопедия / под общ. ред. Г.В. Осипова. Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 672 с.
9. Сорокин П.А. Общедоступный учебник социологии: Статьи разных лет. Москва : Наука, 1994. 560 с.
10. Социологический справочник / под общ. ред. В.И. Воловича. Киев : Политиздат Украины, 1990. 382 с.
11. Социология. Основы общей теории : учебник / отв. ред. Г.В. Осипов, Л.Н. Москвичев. Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 2002. 912 с.
12. Тощенко Ж.Т. Социология жизни : монография. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2016. 399 с.
13. Туленков М.В. Теорія систем і системний аналіз у соціології : підручник. Київ : Каравела, 2020. 596 с.
14. Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен. Современная зарубежная социальная психология. Москва : Наука, 1984. С. 82–91.
15. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. Москва : Прогресс, 1969. 238 с.

Tylenkov M. V., Zoska Ya. V., Pustovyi O. O. Social relations as a decisive factor life activities and reproduction of modern society

Social relations are interpreted as various social relationships between people (individuals, their groups and communities) in the process of their social interaction, due to the social status of people and their social functions in a particular society.

It is determined that social relations arise in the following forms: first, as the relationship of man with society, or society with man; second, between individuals as members of society; third, between elements, components and subsystems within the social system; fourth, between different associations, organizations, societies, etc.; fifth, between individuals as representatives of different social groups, communities, classes and social institutions, as well as between individuals and each of these structures and within each of them. It was found that the differences between social relations, as the analysis showed, are primarily the interests, motives and needs of individuals and social groups, the main of which are the primary and secondary needs (including power and respect) of each person. Incidentally, special attention is paid by researchers primarily to interpersonal relationships, which are characterized by direct direct contacts of social actors.

The socially significant product of these relations can include: first, in social relations – a healthy socio-psychological climate; public recognition; assertion of social status; secondly, in family relations – love, mutual understanding, mutual assistance, mutual trust; thirdly, in economic relations – the contract, the contract, the credit, the contribution, the guarantee, property; fourth, in pedagogical relations – the growth of new knowledge, skills and abilities relevant to the professional socialization of the individual; fifth, in official relations – recognition of rights, powers and responsibilities; sixth, in interethnic relations – mutual respect, agreement, parity; recognition of the status quo; seventh, in religious relations – the recognition of confessional norms, customs, traditions.

It is determined that social relations can not only change significantly due to changes in the values and attitudes of partners on the nature of these relations, but also terminate or disintegrate due to non-compliance by one of the parties to the norms of social interaction.

Key words: social relations, society, social relations, social behavior.